

สรุปและขอเสนอแนะ

วัตถุประสงค์ของการวิจัยครั้งนี้ เพื่อศึกษาถึงปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับการมีอาชีพที่ไม่ใช่เกษตรกรรมของชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยอาศัยข้อมูลจากโครงการวิจัยการไต่ถามถึงคนในชนบท โดยอาศัยแบบสอบถามที่สัมภาษณ์หัวหน้าครัวเรือนเกี่ยวกับเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือน ซึ่งดำเนินงานร่วมกันระหว่าง กองวางแผนกำลังคน สมาพันธ์นาการเศรษฐกิจแห่งชาติ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ และสถาบันวิจัยทางสังคมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ซึ่งการศึกษาวิจัยได้ใช้ระเบียบวิธีวิจัย 2 วิธีด้วยกันกล่าวคือ โดยการสัมภาษณ์หัวหน้าครัวเรือนด้วยแบบสอบถาม และการสังเกตแบบมีส่วนร่วมในหมู่บ้านระยะเวลา 1 ปี โดยมีจุดประสงค์ต้องการเปรียบเทียบครัวเรือนหมู่บ้านที่อยู่ในเขตชลประทาน และที่อยู่นอกเขตชลประทาน

วิทยานิพนธ์นี้มิได้มีความมุ่งหมายที่จะศึกษาเพื่อพิสูจน์สมมุติฐานใด หากแต่มุ่งที่จะศึกษาเพื่อค้นคว้าหาข้อเท็จจริงเกี่ยวกับปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับการมีอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตร โดยอาศัยข้อมูลที่เกิดขึ้นมาแล้วของโครงการวิจัยการไต่ถามถึงคนในชนบท ผลการศึกษาวิจัยจึงถูกจำกัด เพราะอาศัยข้อมูลซึ่งไม่ได้ทำการศึกษาโดยตรงเกี่ยวกับการมีอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตรของชาวนา ดังนั้นการศึกษาและวิจัยครั้งนี้จึงอาจครอบคลุมปัญหาต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการมีอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตร ไม่ครบถ้วนทุกประการ

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ได้แยกพิจารณาปัจจัยที่อาจมีความสัมพันธ์กับการมีอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตร 3 ปัจจัยคือ ปัจจัยทางเศรษฐกิจได้แก่ จำนวนแรงงานที่คืน ผลผลิตที่ได้จากทำนาและหนีสิน ปัจจัยทางสังคมได้แก่ อายุ การศึกษา จำนวนสมาชิกในครัวเรือน ความใกล้ชิดตัวเมือง และสถานะภาพสมรส ปัจจัยทางด้านจิตวิทยาสังคม ได้แก่ คุณค่า หัสนคติ และพฤติกรรมของชาวชนบท และการศึกษาวิจัยต่าง ๆ นั้น ได้อาศัยวิธีวิเคราะห์ข้อมูลประการหนึ่ง อีกประการหนึ่งเป็นวิธีการสังเกตและมีส่วนร่วมเพื่อให้เข้าใจในข้อเท็จจริงมากขึ้นและถูกต้อง

ผลจากการพิจารณาปัญหาการมีอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตรในหมู่บ้าน ปรากฏว่า อาชีพที่ไม่ใช่การเกษตรนั้นในหมู่บ้านมีน้อย และเป็นอาชีพที่ยังไม่มีมั่นคงถาวร เป็นงาน ซึ่งชาวบ้านทำควบคู่กับการทำไร่นา งานต่าง ๆ ในหมู่บ้านก็มี งานชุกดิน เลื่อยไม้ ตัดไม้ และเลี้ยงสัตว์ ลักษณะของงานต่าง ๆ นี้มีอยู่บ้านแล้ว เป็นงานที่ต้องใช้กำลังกาย เป็นสำคัญ นอกจากงานลูกจ้างรับใช้แรงงานทั่วไปในหมู่บ้านแล้ว มีงานส่วนตัว ซึ่งมี 2 ลักษณะคือ ค่าขายส่วนตัว และงานส่วนตัวที่ใช้ความรู้พิเศษ ถ้าพิจารณาเปรียบเทียบระหว่างงานรับจ้างใช้แรงงานทั่วไป (หรืองานที่เป็นลูกจ้างเอกชน) งานค่าขายส่วนตัว งานลูกจ้างราชการ และงานส่วนตัวที่ใช้ความรู้พิเศษ ปรากฏว่า งานรับจ้างใช้แรงงานทั่วไปมีผู้ทำมากที่สุด และมากกว่างานที่ไม่ใช่เกษตรกรรมอื่น ๆ ลักษณะที่พบอีกกรณีคือ ผู้ที่ทำงานรับจ้างใช้แรงงานทั่วไปจะมีอายุต่ำกว่า 40 ปี แต่สำหรับงานส่วนตัวทั้งค่าขายส่วนตัว และงานส่วนตัวที่ใช้ความรู้พิเศษ จะเป็นผู้ที่มีอายุมากกว่า 40 ปี ทำงาน ประเพณี และการพิจารณาปัจจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการมีอาชีพไม่ใช่การเกษตรในหมู่บ้าน แยกพิจารณาและพบลักษณะต่าง ๆ คือ

เมื่อพิจารณาปัจจัยทางคานเศรษฐกิจ พบว่า หัวหน้าครัวเรือนที่มีอาชีพทั้งเกษตรกรรมและไม่ใช่เกษตรกรรม เป็นผู้ที่มีแรงงานในครัวเรือนน้อย และครัวเรือนที่มีแรงงานมากจะเป็นลักษณะของผู้ที่ทำเกษตรกรรมอย่างเดียว ลักษณะของครัวเรือนประการหลังนี้ แสดงให้เห็นลักษณะของงานเกษตรกรรม ประกอบกับความคิดของชาวบ้านที่ว่าครัวเรือนที่มีแรงงานมาก จะทำงานเกษตรกรรมได้ดีกว่า เพราะงานเกษตรกรรมเป็นงานหนัก จำเป็นต้องใช้แรงงานจำนวนมาก และยังแสดงผลที่เกี่ยวข้องอีกประการคือ ความจำเป็นต้องใช้แรงงานในการทำไร่นาจำนวนมาก นั้นแสดงให้เห็นไม่มีการใช้เครื่องจักรและอุปกรณ์สมัยใหม่ในการทำเกษตรกรรมในหมู่บ้านที่ศึกษา คือส่วนใหญ่ยังคงทำไร่นาตาม ประเพณี ลักษณะทางเศรษฐกิจที่ปรากฏว่ามีความสัมพันธ์กับการมีอาชีพไม่ใช่เกษตรกรรม อีกประการคือ จำนวนที่ดินถือครอง กล่าวคือผู้ที่มีดินน้อยจะเป็นครัวเรือนที่มีอาชีพไม่ใช่การเกษตร มากกว่าผู้ที่มีดินถือครองมาก ซึ่งเป็นลักษณะตามข้อเท็จจริงที่เมื่อครัวเรือนใดไม่มีที่ดินทำกินหรือที่ดินทำกินไม่พอ ก็ย่อมจะต้องหาอาชีพอื่น ลักษณะของผู้ที่ดินถือครอง

จำนวนน้อย มีส่วนที่ทำให้เกิดการประกอบอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตร สำหรับผลผลิตที่ได้จากการทำนา ซึ่งวิทยานิพนธ์นี้ถือเป็นรายได้ของครัวเรือน ปรากฏว่า เมื่อเปรียบเทียบระหว่างหัวหน้าครัวเรือน 2 กลุ่ม ปรากฏว่าไม่มีความแตกต่างในจำนวนข้าวที่ได้จากการเพาะปลูก แต่จะมีความแตกต่างในกรณีที่ครัวเรือนในหมู่บ้านนอกเขตชลประทานได้ข้าวมากกว่าผู้อยู่ในเขตชลประทาน และตามข้อเท็จจริงก็สนับสนุนโดยสังเกตและพบเห็นนั้น บริเวณที่อยู่ในโครงการชลประทานยังไม่สามารถรับน้ำจากคลองส่งน้ำชลประทานได้ทั่วถึงในปีที่ทำการศึกษานี้ ซึ่งลักษณะของครัวเรือนนอกเขตชลประทานได้ข้าวมากกว่าครัวเรือนที่อยู่ในเขตชลประทานนั้น เมื่อได้ศึกษาถึงความรู้สึกของหัวหน้าครัวเรือนเกี่ยวกับข้าวที่ได้ ปรากฏว่า ผู้อยู่นอกเขตชลประทานส่วนมากได้ข้าวพอกินมากกว่าไม่พอกิน แต่ในครัวเรือนที่อยู่ในเขตชลประทานส่วนใหญ่ได้ข้าวไม่พอกิน และลักษณะดังกล่าวมาไม่ได้แสดงให้เห็นความแตกต่างระหว่างบุคคล 2 ประเภท คือผู้ที่ทำทั้งเกษตรกรรมและไม่ใช้เกษตรกรรม กับผู้ที่ทำเกษตรกรรมอย่างเดียว

เมื่อพิจารณาปัจจัยทางค่านิยม พบว่า หัวหน้าครัวเรือนอายุน้อยจะเป็นผู้ที่ประกอบอาชีพทั้งเกษตรกรรมและไม่ใช้เกษตรกรรมมากกว่าผู้ที่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมอย่างเดียว ลักษณะของคนมีอายุน้อย จะสอดคล้องกับลักษณะของงานที่ไม่ใช่การเกษตรที่ส่วนมากจะเป็นงานรับจ้างไร่แรงงานทั่วไป ที่มีผู้ค่าเงินอาชีพดังกล่าวนี้จำนวนมากกว่างานที่ไม่ใช่เกษตรกรรมประเภทอื่น และปรากฏในลักษณะอีกประการหนึ่งคือจะเป็นผู้อยู่ในเขตชลประทานมากกว่านอกเขตชลประทาน สำหรับปัญหาการเรียนการศึกษานั้นพบว่าส่วนใหญ่หัวหน้าครัวเรือนจบการศึกษาประถมศึกษาปีที่ 4 และจะมีความแตกต่างในระหว่างหัวหน้าครัวเรือน 2 กลุ่มในระดับการศึกษาที่อ่านและเขียนไม่ได้เป็นผู้ที่มีอาชีพเกษตรกรรมอย่างเดียวมากกว่าผู้มี 2 อาชีพ และในระดับการศึกษาที่สูงกว่า ป.4 ปรากฏว่า หัวหน้าครัวเรือนที่มีอาชีพ 2 อาชีพ มีจำนวนสูงกว่า ผู้ที่ทำเกษตรกรรมอย่างเดียว ความแตกต่างของคน 2 กลุ่มนี้ เป็นความแตกต่างเพียงเล็กน้อย แต่ก็ได้แสดงให้เห็นลักษณะที่น่าสนใจบางประการ และผลจากการพิจารณาจำนวนสมาชิกในครัวเรือนก็พบว่า หัวหน้าครัวเรือนที่มีอาชีพเกษตรกรรมอย่างเดียว มีสมาชิกในครัวเรือนมาก แต่ผู้ที่มีอาชีพทั้งเกษตรกรรม

การพิจารณาที่ผ่านมาทั้ง 3 ปัจจัย เข้าใจได้ว่า มีบางประการที่สนับสนุนหรือมีความสัมพันธ์ที่ทำให้ชาวบ้านบางคนมีอาชีพที่ไม่ใช่เกษตรกรรม มีบางปัจจัยที่มีความเหมือนกัน และมีบางปัจจัยที่ย้ำความสัมพันธ์ต่างกัน

ไม่ว่าเราจะมองคุณสมบัติในทัศนะที่ดีหรือร้าย โดยจะสรุปว่าคนชนบทโดยเฉพาะคนภาคอีสานไม่ขยัน นั้นเป็นสิ่งที่ทำได้ยาก เพราะจากการพิจารณาที่ผ่านมาเข้าใจได้ว่ามีเหตุผลต่าง ๆ ที่ชาวบ้านประกอบอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตร หลังจากเสร็จงานในไรนาของตน ทั้งโดยความจำเป็นบังคับทางเศรษฐกิจและหรือความรู้สึกนึกคิดอย่างไรก็ตามจากการศึกษาในวิทยานิพนธ์นี้ มีลักษณะปัจจัยบางประการพอมองเห็นได้คร่าว ๆ เกี่ยวกับการประกอบอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตร แม้โดยส่วนใหญ่จะยังมีลักษณะการดำเนินชีวิตและปฏิบัติตามประเพณี แต่ชุมชนต่าง ๆ ที่ศึกษาก็ไม่ได้ยึดติดเดียว มีการรับอิทธิพลของการเปลี่ยนแปลงจากสังคมเมือง และกำลังเริ่มมีลักษณะของการพัฒนาทางเศรษฐกิจในหมู่บ้านขึ้นบ้าง

อย่างไรก็ตามลักษณะของชุมชนชนบทนั้น ขึ้นอยู่กับสภาพทางภูมิศาสตร์ และวัฒนธรรมเป็นสำคัญ เช่นท้องที่ใดมีสภาพดินฟ้าอากาศดี พื้นดินอุดมสมบูรณ์ทำการเพาะปลูกได้ผลดี ก็มีคนตั้งบ้านเรือนอยู่มากขึ้น แต่ตรงข้ามถ้าท้องที่ใดมีสภาพดินฟ้าอากาศไม่ดี ก็ก่อให้เกิดความยากจนและลักษณะทั้ง 2 ประการ ก็ก่อให้เกิดการหางานทำต่างกันดังโคลงกล่าวมาแล้ว เนื่องจากความจำกัดของข้อมูลที่มีอยู่เป็นประการสำคัญ จึงทำให้ไม่สามารถศึกษาในรายละเอียดได้เท่าที่ควร แต่อย่างไรก็ตาม จากการศึกษาที่กระทำมาโดยอาศัยมูลฐานจากข้อมูลจำกัดนี้ พอที่จะกล่าวอย่างกว้าง ๆ ความขาดแคลนแรงงานในครัวเรือนไม่เพียงพอกับการทำเกษตรกรรมจะมีผลให้มีการหาอาชีพที่ไม่ใช่เกษตรกรรมทำ หรือจะกล่าวในลักษณะในขั้นต้นได้ว่า ความยากจนอาจเป็นปัญหาหนึ่งที่มีส่วนก่อให้เกิดการมีอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตร แต่ที่ใดศึกษาเกี่ยวกับฐานะทางเศรษฐกิจ โดยถือการถือครองที่ดิน ผลผลิตของชาวไร่ได้ แม้จะไม่แสดงให้เห็นความแตกต่างอย่างชัดเจน แต่ก็มีลักษณะที่ปรากฏอย่างคร่าว ๆ ถึงฐานะทางเศรษฐกิจอาจมีผลกับการมีอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตร ซึ่งสมควรจะทำการศึกษาโดยเฉพาะในขั้นต่อไป ในข้อสมมุติที่ว่า ความยากจนเป็นสิ่งที่ทำให้ชาวบ้านออกหางานที่ไม่ใช่การเกษตร โดยพิจารณาฐานะทางเศรษฐกิจของครัวเรือนทั้งหมดหรือไม่ ?

และไม่ใช่ว่าเกษตรกรที่มีสมาชิกในครัวเรือนน้อย และพบต่อไปว่าในจำนวนตัวอย่างที่ศึกษาครั้งนี้เป็นครัวเรือนที่มีจำนวนสมาชิกอายุต่ำกว่า 11 ปี ร้อยละ 85 ซึ่งแสดงให้เห็นว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่มีภาระที่จะต้องเลี้ยงดูเด็กซึ่งอายุต่ำกว่า 11 ปี ลักษณะนี้ไม่ปรากฏความแตกต่างของหัวหน้าครัวเรือน 2 กลุ่ม แต่อย่างไรก็ตาม มีสิ่งที่น่าสนใจก็คือตัวอย่างที่ศึกษาครั้งนี้ ปรากฏว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่ไม่มีคนที่แก่เกินไปและทำงานไม่ได้ กล่าวคือมีไม่ถึง 10 เปอร์เซ็นต์ของครัวเรือนทั้งหมดที่มีสมาชิกแก่เกินทาง นใด ลักษณะทางสังคมที่ปรากฏให้เห็นอีกประการคือ หมู่บ้านที่ตั้งไกลแหล่งทำงาน เช่นสถานที่ก่อสร้าง เขื่อน ทางรถไฟ หรือตัวเมืองใหญ่ จะมีผู้ทำอาชีพไม่ใช่อะไรสูงกว่า ผู้ที่อยู่ในหมู่บ้านห่างไกลจากแหล่งทำงานและตัวเมือง ประการสุดท้ายในการพิจารณาปัจจัยทางสังคม พบว่าหัวหน้าครัวเรือนที่ศึกษาครั้งนี้ ไม่ว่าจะเป็นผู้ที่ทำทั้งเกษตรกรรมและไม่ใช่อะไร เกษตรกรรม กับผู้ทำเกษตรกรรมอย่างเดียวในคานสถานะภาพสมรสมีความเหมือนกัน คือเป็นผู้ที่แต่งงานแล้วและยังอาศัยอยู่กับคู่สมรสจะมีความแตกต่างในคานเพศ กล่าวคือ ผู้ที่ทำทั้งเกษตรกรรมและไม่ใช่อะไรเกษตรกรรมเป็นชายร้อยละ 97 แต่ผู้ทำเกษตรกรรมอย่างเดียวมีหัวหน้าครัวเรือนที่เป็นหญิงร้อยละ 13 ความแตกต่างในคานเพศนี้ สอดคล้องกับที่สภาพนาการเศรษฐกิจแห่งชาติรายงานไว้ว่า งานที่ไม่ใช่การเกษตรนั้นปรากฏว่าเป็นชายทำงานประเภทนี้มากกว่า

เมื่อพิจารณาปัจจัยทางด้านจิตวิทยาสังคม พบว่าโอกาสของการทำงานที่ไม่ใช่เกษตรกรรมนั้นอยู่ในระยะที่ทำอะไรทำน่าสิ้นสุดลง สิ่งที่ควรสนใจช่วงที่ชาวบ้านว่างไม่มีงานทำเป็นผลในกรณีที่แตกต่างกันเคยทำทุกอย่างที่ใช่ค่าเงินชีวิตตั้งแตงานในไรนา เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย และของใช้ประจำวัน แต่ปัจจุบันสิ่งต่าง ๆ ที่ทำด้วยมือ ถูกแทนที่ด้วยวิทยาการแผนใหม่ สิ่งสำเร็จรูปจากโรงงานอุตสาหกรรม จึงก่อให้เกิดมีเวลาว่างและบุคคลที่ไม่ได้ประกอบอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตรก็เพราะ ยังคงยึดถือคุณค่าตามประเพณีแบบเดิม สำหรับบุคคลที่ทำงานทำก็เป็นผลของการเปลี่ยนแปลงประการหนึ่ง อย่างไรก็ตามสามารถจะสรุปเป็นสมมุติฐานได้ว่า มูลเหตุใดที่ก่อให้เกิดการหางานทำ เมื่อว่างจากการทำงานในไรนา แต่ขึ้นอยู่กับลักษณะของแต่ละบุคคล ที่จะมีการพัฒนาวิสัย (developability) แตกต่างกัน

ผลจากการศึกษา พอจะสรุปได้ว่า งานที่ไม่ใช่เกษตรกรรมนั้น เป็นงานที่มีมานานแล้ว "ละชาวบ้านรู้จักและปฏิบัติกันมาในยามที่มีความต้องการรายได้เพิ่มขึ้น อันเนื่องมาจากการทำไร่นาไม่ไคผล หรือมีความต้องการเงินเพื่อการดำรงชีวิตก็ตาม การกล่าวถึงละครว์เรือนที่ประกอบอาชีพไม่ใช่การเกษตรนั้น เป็นเพราะฐานะทางเศรษฐกิจถูกจำกัดทั้งแรงงานน้อย ที่ดินถือครองน้อยไม่พอเพียงกับครอบครัว และปัจจัยทางสังคมพบว่า ลักษณะของผู้ที่มีอายุน้อยจะมีการประกอบอาชีพทั้งเกษตรกรรมและไม่ใช่เกษตรกรรมมากกว่าผู้ที่มีอายุมาก ปัญหาที่อาจยังผลให้ชาวชนบททำงานที่ไม่ใช่การเกษตรนั้น เป็นได้ ในลักษณะของการปฏิบัติตามประเพณีเกี่ยวกับเรื่องการแบ่งมรดกที่คืนให้บุตร และหรือ อิทธิพลของความเจริญจากเมือง อย่างไรก็ตามการที่จะให้ทำนาย ลักษณะของชาวชนบท จะหันไปทำอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตรโดยแน่นอน เป็นการยากที่กล่าวได้ เพราะการที่ชาวนามีอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตรนั้นขึ้นอยู่กับโอกาสของงาน (job available) ด้วย ดังลักษณะของชุมชนที่มีการทำงานไม่ใช่การเกษตรที่แตกต่างจากการทำตามประเพณีได้แก่ การเกิดขึ้นของแหล่งทำงานเช่น การสร้างเขื่อน สร้างทางรถไฟ สิ่งต่าง ๆ ได้เปิดโอกาสให้คนมีการทำงานที่ไม่ใช่การเกษตรมากขึ้น.

ขอเสนอแนะ

ผลการศึกษาที่ผ่านมาในวิทยานิพนธ์นี้ ได้พบกับปัญหาที่ว่า การศึกษาและวิจัย โดยอาศัยแบบสอบถามทำการสัมภาษณ์และเก็บข้อมูลเพียงลำพังวิธีเดียว นั้นจะทำให้ผล การวิจัยขาดความถูกต้อง เพราะไม่ทราบถึงข้อเท็จจริงซึ่งอยู่เบื้องหลังข้อมูลที่ปรากฏ จึง ควรใค่นำวิธีการสังเกตการณ์และมีส่วนร่วม เป็นการผสมผสานระเบียบวิธีวิจัยทั้งสอง วิธีจะทำให้ได้มาซึ่งข้อเท็จจริงขึ้น และจะช่วยแก้ข้อโต้แย้งเปรียบเปรียบเทียบของกันและกัน ทั้ง 2 วิธี

การศึกษาวิจัยที่จะให้ข้อมูลที่เข้าใจได้ง่ายจะต้องมีการกำหนดคปัญหาคำหรือหัวข้อ เรื่องที่แน่นอนของตนเอง การอาศัยข้อมูลซึ่งได้มาในโครงการหนึ่ง จะนำมาเพื่อการ ศึกษาอีกเรื่องหนึ่ง เป็นสิ่งที่เข้าใจได้ว่า จะมีความจำกัดของข้อมูลมาก ทำให้ผลความ สัมพันธ์ในเชิงเหตุและผล (cause and effect relationship) นั้น จะเป็น เรื่องยากที่จะพิสูจน์ให้ดูได้ง่าย ๆ

ข้อที่ควรสนใจประการหนึ่งคือ งานที่ไม่ใช่การเกษตรซึ่งมีหลายประเภทนั้น มีความแตกต่างของผู้ที่ประกอบอาชีพนั้น ซึ่งควรได้มีการพิจารณาโดยเฉพาะปัจจัยต่างที่ มีผลต่อการประกอบอาชีพแต่ละประเภท วิทยานิพนธ์นี้ไม่ได้ทำการศึกษาประเภทอาชีพ ต่าง ๆ แต่เป็นการศึกษาในลักษณะรวมเกี่ยวกับอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตรทั้งหมด การศึกษาที่ควรพิจารณาอย่างลึกซึ้งต่อไป ระหว่างผู้ที่ประกอบอาชีพมิใช่การเกษตรในประเภท ต่าง ๆ มีความแตกต่างหรือคล้ายคลึงกัน ข้อควรระวังคือจำนวนตัวอย่างที่ได้มานั้น จะมี จำนวนตัวอย่างที่ได้ไม่มาก ถ้าเป็นการศึกษาเพียงเฉพาะในหมู่บ้าน (เฉพาะหัวข้อเรื่อง การมีอาชีพที่ไม่ใช่การเกษตร) เพราะการได้ตัวอย่างไม่มากพอจะเป็นปัญหาในการวิเคราะห์ข้อมูล กรณีที่จำเป็นจะต้องมีการกระจายข้อมูลให้ละเอียด (ดังที่ให้ความสำคัญ ของวิทยานิพนธ์นี้ ซึ่งปรากฏว่าเมื่อมีการกระจายของข้อมูล ที่จะต้องหาความสัมพันธ์จะมีปัญหาที่ยาก)

ผลจากการศึกษาเปรียบเทียบ 2 สถานที่ แห่งหนึ่งมีการดำเนินงานตามโครงการ
การชดเชยงานและเขตพัฒนาชุมชน อีกแห่งหนึ่งยังไม่มีโครงการครอบคลุมถึง แต่ผลของ
การศึกษาในปัญหาบางประการ เช่น การเพาะปลูกข้าว ผลที่ปรากฏว่า เขตที่มีโครงการ
ของรัฐ และมีเจ้าหน้าที่ดำเนินงานไม่ปรากฏว่ามีลักษณะที่เด่นกว่าอีกแห่งหนึ่ง และจาก
การสังเกตการณ์พบเห็นว่าปัญหาการทำงานไม่มีประสิทธิภาพยังคงเป็นลักษณะของข้าราชการไทย
ที่ยังไม่แสดงบทบาทตามสถานะภาพของตนในฐานะผู้รับใช้ประชาชน จึง
ควรได้มีการวางระเบียบและระบบในการทำงานให้มีประสิทธิภาพขึ้น

ข้อเสนอแนะประการสุดท้ายที่ขอเสนอ คือควรได้มีการกระจายแหล่งที่ต้องการ
แรงงาน หรือเปิดโอกาสในการทำงานออกไปให้กว้าง กว่าที่จะรวมทุกอย่างไว้ใน
เมือง โดยเฉพาะไว้ในกรุงเทพมหานคร ฯลฯ เพื่อจะได้ไม่ก่อให้เกิดปัญหาการอพยพมาสู่
เมือง เกิดปัญหาสังคมนานาประการดังที่ประสบอยู่ในปัจจุบัน การกระจายความเจริญ
ควรไต่มนงสู่ส่วนต่าง ๆ ของประเทศให้ทั่วถึง ซึ่งจะมีผลทำให้มีการพัฒนาแรงงานส่วน
เกิน หรือเมื่อมีเวลาว่างได้ใช้ประโยชน์ อันจะเป็นหนทางนำไปสู่ความสมบูรณ์สูงสุด
ของชาวนานบ และของประเทศ.